

СУТНІСТЬ ДЕФІНІЦІЇ «ПІДРУЧНИК» У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті розглянуто наукові підходи до розуміння поняття “підручник”. Зазначено, що визначення даного поняття ще не отримало достатньо чіткого обґрунтування в педагогічній літературі. Ставиться питання про необхідність розробки єдиної науково-теоретичної основи розуміння сутності підручника.

Ключові слова: засіб навчання, навчальна література, навчальний посібник, підручник.

В статье рассмотрены научные подходы к пониманию сущности понятия “учебник”. Отмечено, что определение данного понятия еще не получило достаточно четкого обоснования в педагогической литературе. Ставится вопрос о необходимости разработки единой научно-теоретической базы понимания сущности учебника.

Ключевые слова: средство обучения, учебная литература, учебное пособие, учебник.

The scientific approaches to the understanding of the essence of the term “the textbook” are reviewed in the article. There is no clear explanation of this concept in the pedagogical literature. The development of the common scientific and theoretical basis of understanding the essence of the textbook is necessary.

Key words: learning tool, educational literature, tutorial, textbook.

Постановка проблеми. Значна кількість видавництв, ВНЗ під грифом підручника випускають навчальні посібники, наукові монографії, конспекти лекцій, практикуми та ін. Наслідками цього є не лише плутанина в типології навчальної літератури. Йдеться про те, що заміна навчального видання книгою іншого виду насамперед відбивається на змісті та рівні освіти, якості знань студентів. Вочевидь, що монографія, видана як навчальний посібник зазвичай безпосередньо не пов’язана з навчальною програмою, а її текст не проходить дидактичної обробки. Використання подібного матеріалу при вивченні навчальної дисципліни є менш ефективним, ніж вивчення підручника. Отже, правильне розуміння сутності поняття “підручник” набуває для авторів навчальної літератури важливого значення.

Аналіз актуальних досліджень. Сучасна педагогіка має достатню науково-теоретичну базу, присвячену дослідженню підручника. Це наукові розробки В. Краєвського, І. Лернера, Н. Тализіної, В. Бей-

лінсона. Їх висновки знайшли своє відображення на сторінках монографій з теорії підручника, наукових збірників, журналів, тезах конференцій. Значну кількість робіт присвячено шкільному підручнику. Серед них чільне місце займає монографія Д. Зуєва “Школьный учебник” (1982). Підручнику ВНЗ приділялося недостатньо уваги. Першими з праць були монографії М. Тупальського “Основные проблемы вузовского учебника” (1976), Н. Ошуєва “Учебник в педагогической системе заочного технического вуза” (1987). У 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. було виявлено провідні функції навчальної літератури (Б. Бадмаєв), розроблено нову класифікацію підручників (Л. Тюріна, О. Гречихін), окреслено ознаки підручників для вищої школи (А. Вербицький, А. Фурман), надано характеристику підручника для ВНЗ (А. Смірнов). Серед вітчизняних науковців заслуговують на увагу дослідження, проведені Я. Кодлюк, О. Фізеш, Л. Височан, О. Ляшенко, Р. Арцишевським, М. Бурда, М. Жалдак, В. Ільченко. Історичні аспекти розвитку підручника стали об’єктом дослідження О. Сипченко, Н. Дічек, О. Бондар та інших вітчизняних науковців.

Аналіз наукової літератури, присвяченої теорії підручника, свідчить про те, що в педагогічній науці відсутнє єдине розуміння поняття “підручник”. Неузгодженість у термінології призводить до ускладнень у розкритті змісту цільового призначення підручника.

Мета статті – проаналізувати наукові підходи до розуміння сутності поняття “підручник” у педагогічній літературі.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб зрозуміти ступінь розробленості поняття “підручник”, в першу чергу, необхідно звернутися до історико-педагогічного досвіду використання зазначеного терміну. Аналіз довідкової та наукової літератури показав, що більшість навчальних книг, зокрема, виданих у XVIII столітті, взагалі не атрибутовано. У дореволюційний період поняття “підручник” застосовувалося поряд з поняттями “навчальний посібник”, “навчальна книга”, “курс”, “настанова”, “лекції”, “записки” та ін. Російський дослідник В. Смирнов, який також займався дослідженням цієї проблеми, зазначає, що в дореволюційних виданнях йому не вдалося знайти жодної дефініції підручника. Лише з кінця 40-х рр. XX ст. у вітчизняних наукових виданнях почали з’являтися визначення цього поняття [6, с. 22]. Одним із перших дослідників, хто спробував дати таке визначення, був А. Каїров (1948): “Підручник – це книга, що містить у собі науковий, послідовний, доступний для учнів виклад змісту навчального предмету, відповідає програмі та вимогам

дидактики”. У 50-х рр. таке визначення було надане Є. Перовським. Він називає підручник особливим видом навчальної книги, що містить систематичний виклад знань із певного навчального предмету, обов’язкових для засвоєння учнями [9].

Особливістю розвитку педагогічної науки в 70-х – кінці 80-х рр. ХХ ст. була посилена увага до теорії підручника. Тому саме ці роки характерні найбільшою кількістю наукових підходів до розуміння сутності поняття “підручник”. Так, М. Тупальський розкриває дане поняття з літературознавчої точки зору: підручник – це жанр навчальної літератури, предметним змістом якого є основи певної дисципліни, викладені у відповідності з навчальним планом [7, с. 39]. Таке розуміння підручника він вважає базовим, на його основі можна отримати інші визначення, залежно від форм навчання, типу видання та ін. В. Краєвський (1976) зазначає, що підручник є формою фіксації змісту, проекцією цілісної діяльності навчання, в якій запрограмована діяльність вчителя та учнів. Д. Зуєв (1987) пропонує таке визначення поняття: підручник – це масова навчальна книга, в якій викладається предметний зміст освіти і визначаються види діяльності, призначені навчальною програмою для обов’язкового засвоєння учнями (студентами) з урахуванням їх вікових та інших особливостей [5, с. 12]. В. Безпалько (1988) вважає, що підручник є комплексною інформаційною моделлю педагогічної системи, в структурі якої він виділяє чотири елементи: діагностичні цілі функціонування педагогічної системи; зміст навчання з урахуванням загально-дидактичних вимог; дидактичні процеси (створення в підручнику певної технології навчання); організаційні форми (зовнішні умови, в яких буде організовано навчальну діяльність – в аудиторії, дома, очно, заочно та ін.) [1, с. 25–26]. І. Лернер зазначає, що підручник – це фіксований обсяг соціального досвіду, обов’язковий для засвоєння.

Сучасні дослідники (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) також відрізняються різноманітністю наукових підходів. І. Товпінець вважає підручник спроектованою метою навчання. І. Журавльов указує на те, що підручник – це розгорнута в часі та просторі змістовна програма діяльності навчання, побудована як послідовне наближення до реалізації цілей навчального предмета за допомогою дидактичних засобів управління пізнавальною діяльністю учнів і організацією процесу засвоєння. С. Гончаренко дає таке визначення підручника: це – книга, в якій викладаються основи знань з певного навчального предмета на рівні сучасних досягнень науки й культури. Для кожно-

го типу навчальних закладів видаються підручники, які відповідають програмам і завданням цього закладу, віковим та іншим особливостям тих, хто навчається [4, с. 260]. А. Хуторський вважає підручник комплексною інформаційно-діяльною моделлю освітнього процесу, що відбувається в межах відповідної дидактичної системи та включає необхідні умови для його здійснення. Тобто, підручник – це модель, яка відображає цілі, принципи, зміст відповідного навчального процесу, а також проектує реалізацію відповідної дидактичної системи. Він не обмежений матеріальним або віртуальним носієм. Він є тією реальністю, яка наповнює цю модель життям, робить її суб'єктивно значущою і динамічною. У цьому сенсі підручник унікальний для кожного учня і вчителя, оскільки живе і виявляється щоразу в процесі їх освітньої діяльності [10, с. 10-18].

Деякі автори тлумачать поняття “підручник” через поняття “навчальний посібник”. Так, наприклад, було зроблено в підручнику з педагогіки (1949) Б. Єсіпова та М. Гончарова. Такий підхід зустрічається також серед зарубіжних дослідників, таких як І. Папеж, В. Міховський (1987). Вони, по-перше, змішують поняття “підручник” та “навчальний посібник”; по-друге, дещо звужено тлумачать його сутність. Підручник, у їх розумінні, це – навчальний посібник, “який конкретизує освітньо-виховні цілі, сформульовані в навчальних програмах, визначає зміст і обсяг навчального матеріалу, причому його складання і оформлення має характер загального сценарію процесу навчання” [11, с. 95]. Слід зазначити, що такий підхід є хибним, оскільки дослідники змішують поняття “підручника” та “навчальний посібник”. У наукових роботах та нормативних документах зазначається, що підручник є основною навчальною книгою з певної дисципліни. У ньому викладається система базових знань, обов'язкових для засвоєння студентами (учнями). Структура підручника визначається структурою навчального плану. Головним призначенням навчального посібника є розширення та поглиблення знань з навчальної дисципліни. Навчальний посібник доповнює підручник.

Важливими у розумінні сутності поняття “підручник” стали також висновки, зроблені В. Смирновим. Ним було виділено конститутивні ознаки підручника [6, с. 22–24]: 1) наявність у його змісті систематизованих знань певної галузі науки та сфери діяльності, апарата організації засвоєння, практичних умінь та навичок, досвіду пізнавальної діяльності, формування емоційно-ціннісних відносин; 2) відповідність його змісту, стилю та логіки побудови освітнім потребам тих, хто навчається, їх можливостям і цілям навчання;

3) наявність у підручнику структурно-змістовних елементів, що забезпечують діяльність викладання і навчання, контроль і самоконтроль; 4) відображення в підручнику системи пізнавальної та практичної діяльності.

Незважаючи на різні наукові підходи до розуміння сутності поняття “підручник” в даних визначеннях простежується положення про двоєдину сутність підручника: 1) як джерело знань, носій змісту освіти – формулюються і розкриваються в доступній формі основні наукові поняття, передбачені навчальною програмою, фіксуються стандарти освіти; 2) як засіб навчання – у підручнику здійснюється організація процесу засвоєння змісту освіти через пізнавальну, самостійну, творчу діяльність. Він формує здатність до накопичення соціального і професійного досвіду, вміння оцінювати явища навколишньої реальності, визначати своє місце в житті.

Слід також зазначити, що в науковій літературі часто не розрізняються шкільний та вузівський підручники. Проте така різниця повинна бути, оскільки є суттєві відмінності у формах, методах, закономірностях, цілях навчання тощо, між середньою та вищою школою. Основні ознаки вузівського підручника зафіксовані лише деякими науковцями. Так, П. Буга вважає, що головною відмінністю є відображення в змісті підручника певної системи пізнавальної та практичної діяльності, в якій опосередковуються процеси набуття знань, умінь і навичок та в процесі якої формується інтерес до навчального предмета [2, с. 2]. А. Вербицкий до таких ознак відносить, по-перше, наявність у змісті підручника та в логіці його побудови своєрідного проекту навчальної, квазіпрофесійної, навчально-професійної діяльності студента [3, с. 29]; по-друге, наявність засобів і особливостей тексту, за допомогою яких задаються структура і цільові функції підручника [3, с. 72].

В. Смирнов указує ще на одну відмінність – рівень складності наданої навчальної та наукової інформації. Ним було враховано двоєдину сутність підручника, його конститутивні ознаки, специфіку навчального процесу в середній і вищій школі та визначено поняття шкільного і вузівського підручника. Шкільний підручник – це сукупність систематизованих знань певної науки або сфери діяльності, апарата організації їх засвоєння. Він відрізняється меншим рівнем складності порівняно з вузівським підручником, а також є важливим джерелом інформації, головним дидактичним засобом, що забезпечує діяльність викладання та навчання. Вузівський підручник – це сукупність систематизованих знань, що відображають зміст наукової

дисципліни або сфери професійної діяльності, апарата організації засвоєння цих знань, він є важливим джерелом науково-навчальної інформації, основним дидактичним засобом, який являє собою модель навчальної та професійної діяльності студента [6, с. 23–24].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз наукової літератури показав, що перші спроби дати визначення поняття “підручник” мали місце з кінця 40-х рр. ХХ ст. Протягом подальших років було розроблено значну кількість наукових підходів до розуміння сутності підручника. У результаті наукових досліджень 70–90 рр. ХХ ст. виявлено двоєдину сутність підручника: 1) як джерела знань, носія змісту освіти; 2) як засобу навчання. У 80-ті рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. встановлено конститутивні ознаки підручника, а також різницю між шкільним та вузівським підручником. Однак, незважаючи на ці досягнення, у сучасній педагогічній науці й досі немає єдиного тлумачення даного поняття. Під грифом “підручник” часто видають інші види навчальної літератури.

Література

1. *Беспалько В.П.* Теория учебника: Дидактический аспект / В.П. Беспалько. – М. : Педагогика, 1988. – 160 с.
2. *Буга П.Г.* Создание учебных книг для вузов: справочное пособие / П.Г. Буга. – М. : МГУ, 1993. – 224 с.
3. *Вербицкий А.А.* Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: [методическое пособие] / А.А. Вербицкий. – М. : Высшая школа, 1991. – 208 с.
4. *Гончаренко С.* Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
5. *Зув Д.Д.* Школьный учебник / Д.Д. Зув. – М. : Педагогика, 1982. – 232 с.
6. *Смирнов В.И.* Учебная книга в системе дидактических средств / В.И. Смирнов // Универ. кн. – 2001. – № 10. – С. 23.
7. *Тупальский Н.И.* Основные проблемы вузовского учебника / Н.И. Тупальский – Минск : Вышэйшая школа, 1976. – 183 с.
8. *Тюрина Л.* Вузовский учебник сегодня и завтра / Л. Тюрина // Высшее образование в России. – 1998. – № 1.
9. *Перовский Е.И.* Методическое построение и язык ученика для средней школы / Е.И. Перовский // Известия АПН РСФСР. – Изд-во АПН РСФСР, 1955. – Вып. 13. – С. 3–139.
10. *Хуторской А.В.* Место учебника в дидактической системе / А.В. Хуторской // Педагогика. – 2005. – № 4.
11. *Папеж И.* Повышение эффективности учебников в деле формирования культуры высокопроизводительной работы учащихся / И. Папеж, В. Миховский // Проблемы школьного учебника. – М. : Просвещение, 1987. – Спецвыпуск. – С. 93–100.